

Ikonografické pramene k odievaniu v období Veľkomoravskej ríše*

MARTIN VANČO

Slovenská pošta a.s., Bratislava

Iconographical sources of the Great Moravian clothing

Abstract: The subject matter of this paper is an analyse of Moravian Slavs clothing according to the figural motifs depicted on the Great Moravian monuments of art craft and its interpretation on the basis of written documents and knowledge from philology field of study. The Great Moravian rulers were probably dressed according to previous heritage of Avar Khaganate characterised by nomadic riding clothing, e.g. short coat – “župan” tied up at the waist with a strap and wide trousers and high boots. The other type of the Great Moravian man’s clothing had been determined by political situation from the end of 8th century when Carolingian Empire was spread out in the eastern part of Europe. Carolingian fashion was based on a long sleeve tunica tied up at the waist by strap with a mantle and pantyhose with calf-straps. Monks and priests were dressed according to late Roman tradition what can be seen on figural motifs with long-sleeved tunica – *dalmatic* with outermost liturgical vestment chasuble – *casula*. Traditional old Slavic dress consists of trousers, shirt and mantle, described in written documents was not identified on any Great Moravian archaeological findings. As far as woman’s clothing is concerned we have no visual records about this fashion.

Keywords: Great Moravia Empire, župan (fur coat), boots, trousers, pantyhose, strap, tunica (tunic), rubáš (long-sleeved tunic), dalmatic, casula (chasuble)

1. Úvod: K metodológii bádania o veľkomoravskom odeve

Odevné zvyklosti moravských Slovanov sú jednou z najmenej preskúmaných oblastí materiálnej kultúry našich predkov z dôvodu absencie primárnych dokladov ucelených textilných materiálov,¹ ktoré sa

* Táto štúdia vznikla pri vypracovávaní kapitoly o veľkomoravskom odeve, ktorá vyšla vo vydavateľstve Slovart. VANČO, Martin: Veľkomoravský odev a módné doplnky 9. –10. storočia. In: *Móda na Slovensku. Stručné dejiny odievania*. zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 34-39.

¹ K metodike výskumu stredovekých textílií pozri najmä: BRAVERMANOVÁ, Milena – BŘEZINOVÁ, Helena – URBANOVÁ, Kristýna: Metodika výzkumu textilních nálezů. In: *Zprávy památkové péče*. tom. 71, vol. 2. Praha 2011, s. 97-104; H. Březinová rozdeľuje heuristické pramene na: archeologické, ikonografické, písomné, etnografické a na experimentálnu

v hrobových celkoch nezachovali z dôvodu ich rýchleho rozpadu v zemi zapríčineného najmä prístupom vzdušného kyslíka.² Napriek tomu poznáme v súčasnosti niekoľko stoviek fragmentov textílií z rôznych materiálov, ktorých štruktúra sa zachovala buď vo forme odtlačkov na keramike³ alebo zostali zakonzervované vďaka hydratovanému oxidu železitému na kovových premetoch lokalizovaných prevažne v mužských a detských hrobových inventároch.⁴ Práve koróziou uchované zvyšky textilu sa stali predmetom výskumu textilno-technologických analýz, pomocou ktorých „...je možné identifikovať textilní typy tkalcovských väzob a užití nití, škálu používaných surovín a výrobných i výzdobných techník. Lze se také pokusit o stanovení původní funkce dochovaných textilií a odlišit produkty domácí produkce od luxusních importovaných výrobků.“⁵ Vzhľadom na tento fragmentárny stav zachovania primárnych dokladov veľkomoravských odevov, bádatelia špecializujúci sa na veľkomoravský odev už v minulosti konštatovali, že „Rekonstruovat slovanský oděv podle nalezených zbytků textilií není zatím možné. Ani ostatní nálezy rekonstrukci nedovolují, i když nám mohou některé detaily napovědět.“⁶ Preto sa pri rekonštrukcii dobových odevov využívajú aj poznatky o anorganických súčiastiach odevov akými sú napríklad garnitúry opaskov alebo dekorácie a spínadlá odevov vo forme ihličiek či gombíkov, teda sekundárne archeologické pramene, ktoré nesporne tiež majú výpovednú hodnotu o dobových módnych trendoch.

archeológiu – BŘEZINOVÁ, Helena: *Poznání textilní výroby v raném středověku na základě archeologických nálezů* 2013. Dostupné on-line

<<http://uprav.ff.cuni.cz/?q=system/files/textilnivyrobaRS.pdf>>

² V archeologických nálezoch sa kompaktné odevné celky z obdobia raného stredoveku zachovali prevažne na lokalitách severnej Európy v Bernuthsfelde, Haithabu, Skjoldehamne. KANIA, Katrin: *Kleidung im Mittelalter. Materialien – Konstruktion – Nähtechnik. Ein Handbuch*. Köln – Weimar – Wien 2010, s. 241-247, 271-279.

³ KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Otisky tkanin na dnech slovanských nádob. In: *Archeologické rozhledy*. tom. 27, 1975, s. 45-51.

⁴ BRAVERMANOVÁ, M. – BŘEZINOVÁ, H. – URBANOVÁ, K.: *Metodika výzkumu*, s. 97-104.

⁵ BŘEZINOVÁ, Helena – PŘICHYSTALOVÁ, Renata: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádáním a tkaním. In: *Památky archeologické*. tom. CV, 2014, s. 155.

⁶ KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě. In: *Studie AÚ ČSAV*. Brno 1973, s. 38.

Táto štúdia si ale nekladie za cieľ komplexne spracovať problematiku veľkomoravského textilu a ani nemá ambíciu rekonštruovať veľkomoravský odev vo všeobecnosti. Má byť v prvom rade príspevkom do diskusie o veľkomoravskej móde na základe špecializovanej analýzy ikonografických, teda terciárnych heuristických prameňov. Každý bádateľ, ktorý sa nimi doteraz zaoberal, postupoval bohužiaľ viac menej intuitívne na základe podobnosti so súčasnými typmi odevov alebo na základe etnografických paralel ľudového odevu. Tento metodický prístup je však dosť anachronický, najmä keď si uvedomíme, že takto postupoval pri analýze staroslovanských odevov začiatkom 20. storočia zakladateľ slovanskej archeológie, slavista a etnológ Lubor Niederle.⁷ Špecializovane ikonografickými dokladmi sa doteraz venovala len Marie Kostelníková⁸ vo svojej najplyvnejšej štúdii o veľkomoravskom textile, kde tomuto druhu analýzy venovala len necelé 2 strany a ešte v menšom rozsahu 1 strany sa týmto heuristickým prameňom zaoberala Marie Salvetová v práci venovanej rekonštrukcii veľkomoravského odievania v bakalárskej práci Masarykovej univerzity v Brne.⁹

Keďže výpovedná hodnota ikonografických dokladov zachytávajúcich výzor dobových odevov môže byť spochybnená štylizáciou ich tvarov spôsobených samotnými remeselníkmi, ďalším cieľom tejto štúdie bude aj hľadanie odpovede na otázku, do akej miery sa dajú figurálne motívy veľkomoravského umeleckého remesla považovať za realistické stvárnenia. Nakoniec to bude pokus o interpretáciu zobrazených odevov s využitím ďalších vedných disciplín, najmä filológie, poznatky ktorej doteraz neboli podľa môjho názoru dostatočne využité pri výskume veľkomoravského odievania. Už len z toho dôvodu, že táto disciplína poskytuje oveľa

⁷ NIEDERLE, Lubor: *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní (Život starých Slovanů). Díl I., Sv. I.* Praha 1911, s. 12.

⁸ KOSTELNÍKOVÁ, M. *Velkomoravský textil*, s. 36-37.

⁹ SALVETOVÁ, Marie: *Rekonstrukce velkomoravského oděvu na základě archeologických, písemných a ikonografických pramenů*. Bakalářská diplomová práce Ústavu archeologie muzeologie Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2010, s. 54-57. Táto bádatelka síce ikonografické pramene považovala za najlepšie zdroje informácií o veľkomoravskom odevu, ale figurálne motívy na nákončiach opaskov alebo plaketách nezaradila medzi ikonografické pramene, ale nepriame archeologické dôkazy. Za ikonografické pramene pritom považovala len maľby, sochy a reliéfy z románskeho obdobia, ktorých typy spätne aplikovala na veľkomoravskú módu, čo je z metodického hľadiska nesprávne.

dôveryhodnejšie informácie o pôvode jednotlivých typov odevov ako etnológia, pretože používa metódu geografickej komparácie výskytu jednotlivých výrazov v rôznych slovanských oblastiach.¹⁰

2. Písomné pramene vzťahujúce sa k veľkomoravskému odievaniu

Výpovednú hodnotu písomných prameňov o tradičnom slovan-
skom odevu, alebo konkrétne o veľkomoravských odevných zvyklos-
tiach komplikuje skutočnosť, že sú prevažne cudzej proveniencie a ode-
vom sa venujú len veľmi okrajovo. To však nemusí znamenať, že by pre
poznatie dobového odevu nemali relevantný význam. Za najstaršiu
písomnú správu o odevu Slovanov sa považuje zmienka byzantského
historika Prokopia z Kaisareie zo 6. storočia: „*Bývajú v úbohých chatrčiach,
navzájom od seba rozptýlení, často menia obydlie. Do vojny idú proti nepriate-
lom peši so štítmí a kopijami v rukách, brnenie si nikdy neoblekajú, niektorí
nemajú ani košeľe ani plášte, niektorí majú iba nohavice podpásané širokým
pásom na bedrách a v takom ustrojení idú proti nepriateľovi.*“¹¹ Z tejto písom-
nej správy vyplýva, že základným odevom Slovanov boli v 6. storočí
nohavice, košeľa a plášť, teda odevy rozšírené u väčšiny národov žijú-
cich v období sťahovania národov na periférii Rímskej ríše. Ďalším pí-
somným prameňom uvádzajúcim odev typický pre Slovanov je Fredega-
rova kronika zo 7. storočia: „*I poslal Dagobert vyslanca Sycharia k Samovi
s prosbou, aby za kupcov, ktorých jeho (ľudia) usmrtili, alebo za tovar, ktorý si
neprávom prisvojili, dal riadnu náhradu. Samo nechcel Sycharia vidieť, ani by
nebol dovolil, aby (predstúpil) pred neho. Sycharius (teda) oblečený odevom na
spôsob Slovanov, prišiel so svojimi pred zrak Samov; všetko čo mu bolo uložené,
mu oznámil.*“¹² Táto písomná správa preto býva často krát považovaná za
dôkaz toho, že Slovania žijúci v Samovej ríši sa odievali odlišne od Fran-
kov,¹³ aj keď samotný prameň neposkytuje dostatok informácií o tom,

¹⁰ Ide napríklad o vedecko-výskumný projekt Slovenského jazykového atlasu (The Slavic Linguistic Atlas) 2006 – 2014, koordinovaného špeciálnou Komisiou zriadenou pri Medzi-národnom komitáte Slavistov, na ktorom sa podieľa 12 európskych krajín.

¹¹ RATKOŠ, Peter: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava 1968, s. 34; PROKOPIOS Z KAISAREIE: *Válka s Góty*. preklad Pavel Beneš, Praha 1985, s. 211.

¹² RATKOŠ, P. *Pramene k dejinám*, s. 60; BARTOŇKOVÁ, Dagmar – HAVLÍK, Lubomír – MASAŘÍK, Zdeněk – VEČERKA, Radoslav: *Magnae Moraviae Fontes Historici I. Annales et chronicae*. Praha – Brno 1966, s. 21-22 – ďalej len MMFH I.

¹³ KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil*, s. 36; GALUŠKA, Luděk: *Slované. Doteky předků*. Brno 2004, s. 87.

aké zásadné rozdiely boli medzi týmito odevmi. Nemuselo vôbec ísť o odlišnosti strihu alebo aranžovania odevov, ale len o upozornenie na kvalitu nosených materiálov,¹⁴ pretože je viac ako pravdepodobné, že vyslanec franského kráľa prišiel oblečený v honosnom, reprezentačnom odevu.

Najviac popisov odevov Slovanov pochádza od arabských geografov a cestovateľov 9. – 11. storočia, ktorí sa pri popise slovanských krajín venovali aj ich zvykom a spôsobom odievania. V prvom rade ide o správu židovského cestovateľa a diplomata pochádzajúceho zo severozápadného Španielska Ibráhíma ibn Jákúba, ktorý okolo roku 965 navštívil západoslovanské krajiny a odev ich obyvateľov vo všeobecnosti popísal nasledovne: „*Obliekajú si široké voľné šaty s priliehavými koncami rukávov.*“¹⁵ Široký, voľný vrchný odev Slovanov sa uvádza aj v anonymnom perzskom rukopise „Krajiny sveta“ asi z roku 982: „*Slovania nosia dlhé rubáše a vysokú koženú obuv...*“¹⁶ pričom obe tieto charakteristiky nakoniec spresňuje v diele „Ozdoba dejín“ arabský geograf Gardízi z 11. storočia. Ten pri popise Svätoplukovej krajiny vychádzal z viacerých správ arabských autorov, napr. Ibn Hurdábiha alebo Ibn Rustu, pričom uvádza, že sa: „*Obliekajú do rubášov a nosia vysokú obuv. Ich obuv sa ponáša na tabaristanské črievice,*¹⁷ *asi také aké nosia tabaristanské ženy.*“¹⁸ Tento posledný písomný prameň je nesporne najzaujímavejší, pretože porovnáva slovanské odevné zvyklosti so spôsobom odievania na periférii bývalej Perzskej ríše.¹⁹ Ide teda o orientálnu módu, ktorú reprezentujú najmä vysoké čižmy, ktoré neboli v súdobej Európe veľmi frekventované, pretože boli typické pre nomádske, jazdecké spoločenstvá.

¹⁴ UNGERMAN, Šimon: Ikonografie veľkomoravských nákončí a symbolika opasku v raném středověku. In: *Listy filologické*. tom. 74, 2001, s. 226.

¹⁵ PAULINY, Ján: *Arabské správy o Slovanoch (9. – 12. storočie)*. Bratislava 1999, s. 119; BARTOŇKOVÁ, D. – VEČERKA, Radoslav: *Magnae moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii, curaverunt*. Praha 2011, s. 410-420 – ďalej len *MMFH III*.

¹⁶ PAULINY, J. *Arabské správy*, s. 126; *MMFH III*, s. 423.

¹⁷ Pôvodne severozápadná časť Perzskej ríše rozprestierajúca sa na južnom pobreží Kaspického mora, dnes Irán (pozn. autora).

¹⁸ PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 132; *MMFH III*, s. 428-429.

¹⁹ Po dobytí sásánovskej Perzskej ríše Arabmi si lokálni panovníci zachovali nezávislosť od Abbásovského kalifátu až do 16. storočia. GOLDSCHMIDT, Arthur: *A concise history of the Middle East*. Boulder (CO) 2002, s. 84.

3. Orientálny odev

Orientálny odev moravských Slovanov bol doteraz skúmaný najmä na základe striebornej plakety s motívom jazdca na koni držiaceho v ľavej ruke dravého vtáka, tzv. „plakety se sokolníkem“,²⁰ ktorá sa našla v hrobe č. 15 na pohrebisku „Špitálky“ v Starém Městě pri Uherském Hradišti.²¹ Jazdec má totiž obuté vysoké čizmy so zahnutou špičkou orientálneho typu, v ktorých má zakasané široké jazdecké nohavice a oblečený má dlhý, po kolena siahajúci prešívany vrchný odev zviazaný v páse opaskom. Jedným z kľúčových problémov analýzy orientálnej módy moravských Slovanov je objasnenie typu vrchného odevu, ktorý má sokoliar oblečený. Najčastejšie býva interpretovaný ako kabát,²² resp. kabátec,²³ ktorý ale na základe súčasných etnografických výskumov napríklad z územia Slovenska nepatrí do tradičnej, slovanskej ľudovej kultúry, pretože sem bol prevzatý z mestského prostredia až začiatkom 20. storočia.²⁴ Tradičným jednodielnym vrchným odevom Slovanov používaným pri sviatočných príležitostiach bol kožuch,²⁵ ktorý na rozdiel od súčasnosti nebol v stredoveku výhradne zimným odevom ušitým z kožušiny, ale bol to dlhý kožený plášť podšitý drahými látkami alebo s kožušinovým lemom s priečnym švom na hrudi, ktorý sa nazýval

²⁰ POULÍK, J.: Nález kostela z doby Říše velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě. In: *Památky archeologické*. tom. XLVI, vol. 2, 1955, s. 307-351. Sám autor výskumu však neskôr stotožnil oblečenie sokoliara s domácim odevom bez uvedenia konkrétnych argumentov, pričom kládol dôraz len na mäkké topánky s podkasanými nohavicami – POU-LÍK, Josef: *Pevnost v lužním lese*. Praha 1967, s. 130.

²¹ BENDA, Klement: Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště. In: *Památky archeologické*. tom. LIV, 1963, s. 62; KLANICA, Zdeněk: Původ a počátky moravského etnosu. In: *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národního kongresu 1993/1994*. zost. J. Drápela, Brno 1995, s. 43-71.

²² ZUBERCOVÁ, Magdaléna: *Tisícročné módy (Z dejín odievania na Slovensku)*. Martin 1988, s. 15; GALUŠKA, Luděk: *Slované*, s. 87.

²³ K. Benda ho považuje za typicky nomádsky odev analogický s odevom oranta z hrobu č. 390 pri trojloďovej bazilike v Mikulčiciach – BENDA, K.: Stříbrný terč se sokolníkem, s. 44, 62.

²⁴ BENŽA, Mojmir: Odev a obuv. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava 1990, s. 44-49; BENŽA, Mojmir: *Tradičný slovenský odev. Traditional Clothing of Slovakia*. Bratislava 2015, s. 244.

²⁵ BENŽA, M.: Tradičný slovenský odev, s. 147-148.

šuba.²⁶ Tento výraz sa zachoval takmer vo všetkých slovanských jazykoch (poľ. *szuba*, srb./chor. *šubica*, bul./rus./ukr. *šúba*), do ktorých mal byť podľa niektorých bádateľov prevzatý z nemeckého výrazu pre dlhý vrchný odev – *schube* alebo *schoube*. Ten mal byť odvodený zasa z talianskeho pomenovania pláštá – *giubba*, pochádzajúceho z arabského výrazu pre ľahký domáci plášť *al-džubbah/žubba*, z ktorého nakoniec vznikol názov pre dnešný župan.²⁷ Nie všetci filológovia sa však s týmto zjednodušeným výkladom pre staroslovanský kožuch zhodujú. Niektorí síce súhlasia s tým, že ide o slovo prevzaté z arabčiny, nesúhlasia však so spôsobom, akým sa do jazykov západných Slovanov dostal.²⁸ Možnou odpoveďou na tento doteraz nevyriešený problém je práve odev veľkomoravského sokoliara, ktorého kožuch môžeme nazvať aj županom.²⁹ Tento typ odevu bol totiž v období raného stredoveku rozšírený najmä v oblasti strednej Ázie, tj. v Perzii a v susednom Tureckom chanáte, pričom nepredstavoval ľahký domáci kúpací plášť, tak ako ho poznáme dnes, ale reprezentačný odev aristokracie. Vyššie uvedené termíny *šuba* / *čuba* preto mohli byť do slovnej zásoby západných Slovanov sprostredkované nezávisle od talianskeho prostredia a to priamo Avarmi. Tí si tento typ odevu mohli so sebou priniesť zo stredoázijského Tureckého kaganátu, spod nadvlády ktorého ušli pred rokom 558 na západ spolu s ďalšími nomádskymi kmeňmi, ako uvádza byzantský historik Menandros Protector.³⁰ Tento predpoklad sa dá nakoniec potvrdiť aj avarskými nákončiami opaskov s figurálnymi zobrazeniami mužov s analogicky stvárnenými, pozdĺžne pruhovanými vrchnými odevmi previazanými opaskami, známymi z Komárna-Lodnice, Šurian a Hraničnej nad Hornádom³¹ Sémanticky identické výrazy s županom zostali petrifikované najmä v mo-

²⁶ ZÍBRT, Čeněk: *Dějiny kroje v zemích českých. Od dob nejstarších až po války husitské I.* Praha 1892, s. 326, 367.

²⁷ Za pripomienky ku genéze názvu župan v slovenskom jazyku ďakujem PhDr. Jurajovi Králikovi, CSc. z Oddelenia dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

²⁸ MACHEK Václav: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha 1997, s. 629.

²⁹ Na etymologickú príbuznosť výrazu župan ako odevu a župana ako správcu územia upozornil už KLANICA, Z.: *Původ a počátky moravského etnosu*, s. 43-71.

³⁰ AVENARIUS, Alexander: *Die Awaren in Europa.* Bratislava – Amsterdam 1974, s. 46-51.

³¹ ČILINSKÁ, Zlata: *Slovania a avarský kaganát: Výpoved' staroslovanského pohrebiska v Želovciach.* Bratislava 1992, s. 72.

ravskej lexike pre rôzne druhy kožuchov, ako napr. *župa* – kožuch s vĺčinami, *župica* – dlhý vrchný valašský odev alebo nakoniec *župan* – dlhý hanácky kožuch,³² pričom tento typ odevu je známy aj z územia Čiech³³ a Poľska.³⁴

Termín „župan“ sa však v strednej Európe používal už počas Avarského kaganátu,³⁵ čo dokazuje votívny nápis na jednej z nádob Nagyszentmiklósskeho pokladu z 8. storočia, na ktorej je v gréčtine uvedený titul „Bouēla Zoapan“.³⁶ V modifikovanej podobe sa nachádza aj vo franských písomných prameňoch 9. storočia³⁷ a nakoniec sa s ním stretávame aj v správach arabských geografov, najmä u Ibn Rustu, kde je žu-

³² SEDLÁKOVÁ, Monika: *Staročeské reálie – staročeské názvy oděvů (historicko-srovnávací studie)*. Magisterská diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2008, s. 69.

³³ Perzský pôvod kožucha-šuby bol v Čechách známy ako tradičný typ odevu ešte v 16. storočí, ako dokazuje popis Bohuslavova Hasištejnského z Lobkovic: „Kroj starých Pražan docela z obyčeje vyšel; nyní odpoli německý, odpoli uherský jest; nebo od obou národů něčeho sobě vypůjčují: ostatně však, jako celá jejich povaha, stálý není, a téměř každého roku se měnívá. Jediná čuba, oděv z Peršan pocházející, svůj starodávný způsob zachovala, ješto se ke lněnému, nyní nošenému šatstvu nejíce hodí.“ – VINAŘICKÝ, Karel: *Spisy vybrané Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic*. Praha 1836. K problematike županu ako spodného typu odevu v novoveku pozri napr. VAŇKOVÁ, Lenka: Od banyanu k županu. In: *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku. Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 14. října 2015*. zost. A. Nachtmannová – O. Klapetková, Praha 2016, s. 113-114.

³⁴ V Poľsku sa župan s kožušinovým lemom stal populárnym medzi poľsko-litovskými šľachticmi od obdobia protitureckých vojen 16. – 17. storočia, pričom sa stal nakoniec aj súčasťou národného kroja týchto krajín. TURNAU Irena: *Ubiór narodowy w dawnej Polsce*. Warszawa 1991, s. 31.

³⁵ K problematike hodnoty županu v období Veľkej Moravy pozri bližšie: STEINHÜBEL, Ján: Veľká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. In: *Forum Historiae*. tom. VIII, vol. 2, 2014, s. 81-83. Analogický titul sa používal aj neskôr v Uhorskom kráľovstve a prakticky pretrval na našom území až do súčasnosti, čo dokazujú pomenovania predsedov samosprávnych krajov. PUKANEC, Martin: Sú pomenovania župa a župan slovanské? In: *Kultúra slova*, tom. 47, vol. 4, 2013, s. 193-197.

³⁶ ΒΟΥΗΛΑ ΖΟΑΠΑΝ ΤΕΣΗ ΔΥΤΕΤΟΙΓΗ ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΟΑΠΑΝ ΤΑΓΡΟΓΗ ΗΤΖΙΓΗ ΤΑΙΣΗ (bouēla zoapan tesē dytetoigē boutaoul zōapan tagrogē ētzigē taisē) – preklad pozri v RÓNA-TAS, András: The Inscriptions of the Nagyszentmiklós Treasure. In: KOVÁCS, T. – GARAM, É. (Eds). *The Gold of the Avars: the Nagyszentmiklós treasure*. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, s. 120-129.

³⁷ TŘEŠTÍK, Dušan: Župy, župané a páni aneb Avarské dědictví, romantická falza a „vymyšlená“ skutečnost. In: TŘEŠTÍK, Dušan (ed.). *Myslití dejiny*. Praha – Litomyšl 1999, s. 175-179.

pan uvedený ako zástupca kráľa Svätopluka: „*Ich panovník je korunovaný. Poslúchajú ho a konajú podľa jeho príkazov. Jeho sídlo je uprostred krajiny Slovanov. Najvýznamnejší a najznámejší je medzi nimi vládár, ktorý má hodnosť vládcu vládcov. Volajú ho Swjt b.l.k [Svätopluk]. Je mocnejší ako sub.n.g [župan] a župan je jeho nástupca. Tento panovník má veľa jazdných koní a jeho jedlá sa pripravujú z kobylieho mlieka. Má vynikajúce a vzácne brnenia a mesto, v ktorom sídli sa volá Girwab. V tomto meste sa koná trh každý mesiac tri dni. Vtedy Slovania uzatvárajú medzi sebou obchody [nakupujú] a predávajú.*“³⁸ Na otázku, či župan ako pomenovanie pre odev a župan ako označenie zástupcu panovníka majú v našom teritóriu spoločný pôvod, možno odpovedať práve ikonografickými dokladmi veľkomoravského umeleckého remesla, ktoré dokazuje, že veľkomoravskí veľmoži nosili reprezentatívny kožuchový odev – t.j. šubu = župan. Ďalším artefaktom podporujúcim túto teóriu je smolná podložka na vytepávanie plakiet z Bratislavského hradu vyrobená pravdepodobne začiatkom 9. storočia.³⁹ Fragmentárne zachovaná figúra jazdca na koni má oblečený podobne štruktúrovaný plášť županového typu ako plaketa so sokoliarom.⁴⁰ Tento jazdec má navyše cez plecia prehodený plášť súvisiaci s neskorootantskou módou kontinuálne prežívajúcou v odevných zvykoch Frankov,⁴¹ s ktorými prišli naši predkovia do bezprostredného kontaktu práve koncom 8. storočia.

Pretrvávajúce orientálnej módy v prostredí rodiacej sa Veľkomoravskej ríše možno doložiť aj sociálno-ekonomickými procesmi súvisiacimi s geografickou polohou ríše na sútoku riek Moravy s Dunajom. Najväčším hospodárskym stimulom, ktorý umožnil vznik a rozvoj tohto nástupníckeho útvaru Avarskej ríše, bolo prevzatie kontroly nad dvoma obchodnými magistrálami, ktoré sa stretávali práve v tejto oblasti.⁴² V prvom rade sa jedná o Jantárovú cestu smerujúcu z Adriatickej oblasti

³⁸ PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 98-99; MMFH III, s. 346-347.

³⁹ ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana: Počiatky Slovanov. In: *Dejiny Bratislavy I. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. zost. J. Šedivý – T. Štefanovičová, Bratislava 2012, s. 319, obr. 558.

⁴⁰ Tento výjav spojil s neskorootantským modelom jazdeckého triumfu nad porazeným nepriateľom už BENDA, K. Mikulčický orans, s. 94.

⁴¹ KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 177-178.

⁴² CHARVÁT, Petr: *Zrod Českého státu*. Praha 2007, s. 83, 85-86; TŘEŠTÍK, Dušan: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791 – 871*. Praha 2010, s. 56.

na sever k Baltskému moru, ktorá bola používaná už v praveku a o Hodvábnu cestu vedúcu z Ázie do oblasti Čierneho mora, odkiaľ bol luxusný orientálny tovar v ranom stredoveku ďalej exportovaný prostredníctvom Chazarského kaganátu tranzitnou cestou cez Karpatské priesmyky pozdĺž Dunaja do západnej Európy.⁴³ Preto nie je vôbec prekvapivé, že sa už v období Avarskeho kaganátu stretávame u spoločenských elít s vysoko kvalitnými látkami, napr. s hodvábnymi tkaninami pretkávanými zlatými a striebornými niťami,⁴⁴ ktorých fragmenty máme doložené v archeologických nálezoch z územia Slovenska napríklad na pohrebiskách v Želovciach alebo Záhorskej Bystrici.⁴⁵ Na veľkomoravských pohrebiskách boli podobné honosné látky s dvojútkovými väzbami objavené najmä v Pohansku u Břeclavi⁴⁶ a na hradisku „Valy“ u Mikulčic.⁴⁷ Existenciu špecializovaného trhu súvisiaceho s tranzitným obchodom z ďalekého východu na západ práve cez oblasť Veľkomoravskej ríše dokazujú písomné pramene tak arabskej, ako aj franskej proveniencie. Arabskí geografi a obchodníci uvádzajú „trh Moravanov“⁴⁸ v hlavnom meste Svätoplukovej ríše, zatiaľ čo východofranské písomné pramene, najmä Raffelstettenský colný poriadok zo

⁴³ Túto suchozemskú cestu židovských kupcov popisuje zakladateľ arabskej cestopisnej literatúry Ibn Hurdábih v „Knihe o cestách a kráľovstvách“, ktorá viedla zo západu cez slovanské krajiny do chazarského mesta Hamlíh a odtiaľ ďalej na východ okolo Kaspického mora do baktrijského mesta Balh, cez Turkeštan do Číny. PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 91.

⁴⁴ K technológii výroby hodvábnych textílií v stredoveku pozri najnovšie BRAVERMANOVÁ, Milena – BŘEZINOVÁ, Helena. VI.4. Hedvábné textilie. In: BŘEZINOVÁ, Helena – KOHOUT, David et al.: *Středověké textilní a barvířské technologie. Soubor textilních fragmentů z odpadních vrstev Nového Města pražského*. Praha : Archeologický ústav akademie věd České republiky, 2016, s. 113-145.

⁴⁵ ČILINSKÁ, Z.: *Slovania a avarský kaganát*, s. 72; BŘEZINOVÁ, Helena: Doklady textilní výroby v 6. – 12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. In: *Památky archeologické*. tom. 88, 1997, s. 146.

⁴⁶ Ide najmä o látku typu „samitum“, ktorá bola preukázateľne importovaná zo strednej Ázie. BŘEZINOVÁ, H. – PŘICHYSTALOVÁ, R.: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku, s. 158, 166.

⁴⁷ Fragment tejto látky bol lokalizovaný napríklad v hrobe č. 580. KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil*, s. 37.

⁴⁸ TŘEŠTÍK, Dušan: „Trh Moravanů“ – ústřední trh staré Moravy. In: *Československý časopis historický*. tom. 21, 1973, s. 869-874; POLÁČEK, Lumír: Moravský obchod. In: *Střed Evropy okolo roku 1000. Historické, umeleckohistorické a archeologické štúdie a katalóg výstavy*. zost. A. Wiczorek – H.-M. Hinz, Praha 2002, s. 56-57.

začiatku 10. storočia, sa venujú prevažne colným poplatkom z tovaru zakúpeného na trhu Moravanov, napr. otrokov, dovezených po Dunajskej magistrále do Východofranskej ríše.⁴⁹ Obchodné alebo politické kontakty rozvíjané Moravanmi s Orientom už od prelomu 8. a 9. storočia dokazuje aj arabská minca bagdadskeho kalifa Hárúna ar-Rašída (786 – 809) nájdená na južnom svahu Bratislavského hradu.⁵⁰ Arabské mince lokalizované v oblasti severne od Dunaja zároveň dokladajú obchodné kontakty medzi latinským Západom a islamským Východom nezávisle od Byzantskej ríše,⁵¹ čo sa odráža aj v korešpondencii zachovanej medzi Hárúnom ar-Rašídom a franským cisárom Karolom Veľkým.⁵²

Obr. 1. Staré Město – Špitálky, plaketa so sokolníkom. Foto: Zemské muzeum Brno. Foto: Mikuláš Červeňanský.

⁴⁹ HAVLÍK, Lubomír E.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno 1993, s. 255.

⁵⁰ HUNKA, Ján: Bronzový fals z konca 8. storočia z Bratislavy. In: *Slovenská numizmatika*. tom.16, 2002, s. 188-190.

⁵¹ HUNKA, Ján: Nálezy arabských mincí z 8. – 14. storočia na Slovensku a ich možná historicko-numizmatická interpretácia. In: *Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum*. vol. 2. Bratislava 2007, s. 153-157.

⁵² CHARVÁT, Petr: *Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7. – 10. století)*. Brno 1998, s. 27-33.

Obr. 2. Bratislavský hrad, podložka na vytepávanie plakiet. Archeologické múzeum SNM Bratislava. Foto: Mikuláš Červeňanský.

4. Franský odev karolínskej renesancie

Odev, ktorý by sa mohol najviac približovať súdobej franskej móde, sa nachádza na figúre oranta na reverze kovania nákončia opaska z hrobu č. 390 nájdenom pri trojloďovej bazilike (kostol č. 3) na hradisku „Valy“ u Mikulčic. Zvoncovito sa rozširujúci odev oranta bol doteraz predmetom protichodných výkladov, či už vo význame sukne,⁵³ sukni-
ce,⁵⁴ kabátca,⁵⁵ kombinácie týchto typov oblečenia⁵⁶ alebo kaftanu.⁵⁷ Vý-

⁵³ ZUBERCOVÁ, Magdaléna: *Tisícročie módy (Z dejín odievania na Slovensku)*. Martin 1988, s. 16. V prípade, že by mal orant oblečenú sukňu, tak by mohlo ísť o fustanelový typ odevu, ktorý pravdepodobne nosili už Avari – VANČO, Martin: *Móda avarsko-slovanského obdobia 6. – 8. storočia*. In: *Móda na Slovensku. Stručné dejiny odievania*. zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 32. K problematike fustanely pozri napr. PAPANTONIOU, Ioanna: *Greek Dress. From Ancient Times to the Early 20th Century*. Athens 2000, s. 205-225.

⁵⁴ M. Kostelníková považuje tento odev za totožný s odevom sokoliara na plakete zo Starého Mesta ale s tým rozdielom, že orantov vrchný odev mohol mať krátke rukávy – KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil*, s. 37.

zdoba kovania a technika tepania je však natoľko schematická, že nie je jasné, či má zobrazená figúra oblečený jedno alebo dvojdielny vrchný odev. Podľa môjho názoru možno tento odev interpretovať aj v duchu tradičného košeľového oblečenia, resp. tuniky previazanej v páse opaskom, pod ktorou sú vidieť pod kolená siahajúce nohavice. Tie tiež nemusia byť nevyhnutne zapravené do čižiem, ale stenčená časť lýtok môže byť zasa len schematickým stvárnením lýtkovými remienkami stiahnutých nohavíc, onúc alebo pančúch. Tento typ oblečenia veľkomoravských veľmožov podľa súdobej franskej módy dokazujú archeologické nálezy kovaní týchto lýtkových remienkov vo viacerých hrobch veľkomoravskej aristokracie.⁵⁸ Tieto pozorovania týkajúce sa spôsobu nosenia nohavíc potvrdzujú aj filológovia, ktorí pomenovania *hacě* a *onuceě* považujú za archaické staroslovanské názvy.⁵⁹ Keďže *hacě* boli pôvodne krátke nohavice, vznikla potreba chrániť si lýtka samostatným prvkom

⁵⁵ BENDA, Klement: Karolínská zložka blatnického nálezu. In: *Slovenská archeológia*. tom. XI, 1963, s. 44, 62; GALUŠKA, Luděk: *Slované*, s. 87.

⁵⁶ POULÍK, Josef: Kontakty staré Moravy s karolínským prostredím. In: *Z dějin Slovanů na území ČSSR. Zborník studií vydaný u příležitosti oslav 20. výročí prvního objevu velkomoravské zděné stavby ve Starém Městě „na valách.“* Uherské Hradiště 1971, s. 60.

⁵⁷ BENDA, Klement; Mikulčícký orans. In: *Památky archeologické*. tom. LXIV, vol. 1, 1973, č. 1, s. 95; ŠMERDA, Jaromír: *Klasifikace památek s figurálními motivy v předvelkomoravském a velkomoravském období*. Nепublikovaná diplomová práce na Filozofické Fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2004. Dostupné on-line <<http://www.mikulcice-valy.info/default.asp?cont=104>>. Používanie kaftanu počas Veľkomoravskej ríše nie je možné podľa ikonografických prameňov potvrdiť, už len pre to, že kaftan bol dlhý, po zem siahajúci plášť, ktorý sa vyrábal prevažne z hodvábu, pričom priečny šev na hrudi sa v hornej časti zapínal na spinadlá a v páse zaväzoval šerpou. Ke nejasnostiam používania tohto termínu pri výskume ranostredovekých odevov aj vo vzťahu k nálezom kaftanov z Moščevej Balky na severnom Kaukaze pozri najmä: BOLLÓK, Ádám – KNOTIK, M. T. – LANGÓ, Péter – NAGY, K. E. – TÜRК, Attila A.: Textile remnants in the Archaeological heritage of the Carpathian basin from the 10th – 11th Centuries. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. tom. 60, 2009, s. 207-209.

⁵⁸ UNGERMAN, Šimon: Die Wadenriemengarnituren im frühmittelalterlichen Mähren. In: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Zur Form und Beigabensite von Waffen und Reiterzubehör bei den mährischen Slawen und ihren Nachbarn (= IX, Internationale Tagungen in Mikulčice 2011)*. zost. P. Kouřil – L. Poláček, Brno (v tlači).

⁵⁹ SEDLÁKOVÁ, Monika: *Staročeské realie – staročeské názvy oděvů (historicko-srovnávací studie)*. Magisterská diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2008, s. 57-61.

odevu vo forme ovinutého pruhu, t.j. onucami,⁶⁰ ktorých pomenovanie pochádza zo staroslovanského výrazu *onušta*.⁶¹ Z onúc sa mali neskôr vyvinúť pančuchy, ktoré boli odvodené zo stredohornonemeckého názvu *buntschuoch*, zloženého zo slova *binden* – viazať a *schuoch* – topánka, pričom tento termín okrem slovenčiny a češtiny prevzali aj okolité slovanské jazyky (pol. *pończocha*, rus. *панчохи*, srb. *Пунџух*).⁶² Za pozornosť stojí, že napríklad v Čechách bola pod týmto názvom označovaná sedliacka obuv s remienkami určenými na uviazanie k nohe alebo hrubé pletené pančuchy, ktoré sa k nohe uväzovali tiež pomocou povrázok alebo remienkov.⁶³ Počas vrcholného stredoveku sa nakoniec stretávame s pančuchami v podobe samostatných návlekov priviazaných k pásu na spôsob podväzkov a nosených namiesto nohavíc.⁶⁴

Čo sa týka samotných odevných zvykov v Karolínskej ríši, tak k tomu máme k dispozícii podrobnú informáciu o spôsobe odievania Karola Veľkého, ktorej autorom je jeho životopisec Einhard. Ten okrem iného uvádza, že Karol nosil tradičné franské oblečenie zložené zo spodného odevu tvoreného ľanovou košeľou – *camisa lineam* a spodkami – *feminalibus lineis* a vrchným oblečením pozostávajúcim z tuniky lemovanej hodvábom – *tunica quae limbo serico amiebatur* s pančuchami zviazanými na lýtkach šnúrkami – *tibialia; tum fasciolis crura*. Na ochranu proti zime nosil tesným kabátec z vydrej alebo kunej kože – *pellibus lutrinis vel murinis*, inak sa zahaľoval do plášťa modrej farby – *sago veneto* a vždy bol opásaný mečom – *gladio semper accinctus*. Keďže pohrdal cudzím oblečením,

⁶⁰ Používanie onúc veľkomoravskými veľmožmi dokazujú zvyšky plátna zachovaných na ostrochách spoločne s kúskami koží pochádzajúcich z topánok. KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 41; KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Počátky textilní výroby v Čechách a na Moravě do 11. století podle archeologických nálezů. In: *Z dějin textilu: Studie a materiály, 9. Sborník příspěvků k dějinám textilní a oděvní výroby v ČSSR*. Ústí nad Orlicí 1985, s. 20-21; BŘEZINOVÁ, Helena: Doklady textilní výroby v 6. – 12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. In: *Památky archeologické*. tom. 88, 1997, s. 160.

⁶¹ MACHEK Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1997, s. 415.

⁶² NEWERKLA, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*. Frankfurt am Main 2004, s. 297.

⁶³ SEDLÁKOVÁ, M.: *Staročeské reálie*, s. 57-61.

⁶⁴ SMETÁNKA, Zdeněk: *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku*. Praha 2003, s. 8; KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 383-389; HASALOVÁ, Eva – ZUBERCOVÁ, Magdaléna M.: Odev románskej kultúry. In: *Móda na Slovensku: stručné dejiny odievania*. Zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 42.

honosné šaty nosil len počas sviatkov, pričom išlo o vyššívaný odev – *veste auro texta* s plášťom zopnutým na pleci zlatou sponou – *fibula aurea sagum adstrigente*. Cez bežné dni sa však jeho odev veľmi nelíšil od odevu obyčajných ľudí.⁶⁵ Tomuto popisu zodpovedá aj jazdecká soška Karola Veľkého nachádzajúca sa v súčasnosti v Musée du Louvre v Paríži. Podstatnú časť tela Karola Veľkého síce zakrýva plášť zopnutý na pravom pleci sponou, spod pláštá však vytŕča časť tuniky s rozparkom na boku a na lýtkach má navlečené pančuchy zaviazané pod kolenami šnúrkou. Vyššie popísaný odev Karola Veľkého korešponduje s viacerými ikonografickými dokladmi o výzore franskej aristokracie, ktoré poznáme z karolínskej knižnej maľby.⁶⁶ Pre potreby komparácie s moravským prostredím využijeme geograficky bližšie analógie známe z Tyrolskej oblasti Alto Adige, najmä fresiek nachádzajúcich sa v kostole sv. Benedikta v Mals.⁶⁷ Šľachtic, ktorý sa zrejme zaslúžil o výstavbu kostola, resp. fundátor, má oblečenú červenú tuniku previazanú v páse opaskom a cez plecia má prehodený modrý plášť zviazaný na pravom pleci šnúrkou. Na nohách má odeté hnedočervené nohavice, previazané v lýtkových častiach ovinovačkami alebo pančuchami uchytenými pod kolenami lýtkovými remienkami. Najzaujímavejšou časťou fresky je meč, ktorý drží šľachtic pred sebou oboma rukami, omotaný remeňovým závesom meča. Analogickým spôsobom boli meče franskej proveniencie s pásovými garnitúrami objavené aj v hrobch veľkomoravskej aristokracie.⁶⁸ pričom je dokázané, že podľa franských predlôh boli vyrábané

⁶⁵ „*Vestitu patrio, id est Francico, utebatur. Ad corpus camisam lineam, et feminalibus lineis induebatur, deinde tunicam, quae limbo serico ambiebatur, et tibialia; tum fasciis crura et pedes calciamentis constringebat et ex pellibus lutrinis vel murinis thorace confecto umeros ac pectum hieme muniebat, sago veneto amictus et gladio semper accinctus, cui capulus ac balteus aut aureus aut argenteus erat. Aliquoties et gemmato ense utebatur, quod tamennonniis in praesepuis festivoitatibus vel si quando exterarum gentium legati venissent... In festivoitatibus veste auro texta et calciamentis gemmatis et fibula aurea sagum adstrigente, diademate quoque ex auro et gemmis ornatus incedebat. Aliis autem diebus habitus eius parum a communi ac plebeio abhorebat.*“ Cit. podľa SCHE-RABON FIRCHOW, Evelyn (ed.): *Einhard: Vita Karoli Magni. Das Leben Karls des Großen*. Stuttgart 2010, s. 44-46.

⁶⁶ UNGERMAN, Š.: Die Wadenriemengarnituren.

⁶⁷ RÜBER, Elisabeth: *St. Benedikt in Mals*. Bozen 1992.

⁶⁸ UNGERMAN, Šimon: Konstrukce honosných velkomoravských opasků. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, M 7, 2002, s. 93-94.

aj samotné kovania opaskov.⁶⁹ Tie pozostávali len z niekoľkých kovani slúžiacich na funkčné spínanie remeňa vo forme pracky a nákončia, ako aj ďalších armatúr používaných na zavesenie meča, napr. pomocou trojlístkového kovania, ktorý rozdeľoval remeň na viaceré časti. Väčšina kovani remeňa bola dekorovaná umeleckými ornamentmi potvrdzujúcimi nielen sociálny štatút ich majiteľa, ale mali pravdepodobne aj ochranný, apotropajný význam. Dokazujú to niektoré figurálne zdobené reverzy nákončí s motívmi orantov prevažne s christologickou symbolikou,⁷⁰ ako v prípade kovania z hrobu č. 100 lokalizovaného na pohrebisku pri kostole č. II na hradisku Valy u Mikulčíc (*Pouлік 1975, 64*), ktorému bude venovaná pozornosť v podkapitole o liturgickom odevu vychádzajúcom z antických odevných zvyklostí.

Obr. 3. „Valy“ u Mikulčíc, nákončie z hrobu č. 390 pri kostole č. 3 . Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

⁶⁹ UNGERMAN, Šimon: Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa.* (= *Studien zur Archäologie Europas*, 14). zost J. Macháček – Š. Ungerman, Bonn 2011, s. 581-583.

⁷⁰ Ikonografický rozbor figurálnych motívov na veľkomoravských nákončiach spracoval napr. VANČO, Martin: Figurálne motívy plakiet z Bojnej v kontexte veľkomoravského umenia. In: *Studia mediaevalia Pragensia.* tom. 9, 2010, s. 111-152 a motív oranta v ranokresťanskom umení napr. PARDYOVÁ, Marie: L'orante. Quelques réflexions sur le plus spécifique symbole de l'art paléochrétien. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, E 38, 1993, s. 167-182.

Obr. 4. Musée du Louvre, bronzová soška Karola Veľkého. Foto: M. Vančo.

Obr. 5. Mals, zobrazenie fundátora na nástennej maľbe kostola Sv. Benedikta. Foto: M. Vančo.

5. Tradičný staroslovanský odev

Na základe známych písomných správ o staroslovanskom odevu vo forme košele alebo rubáša môžeme tento typ odevu stotožniť s voľne rozpusteným odevom oranta na reverze kovania z hrobu č. 240.⁷¹ Keďže ide o veľmi jednoduché zobrazenie, z ktorého jednoznačne nevyplýva, či ide o vrchné alebo spodné oblečenie, je potrebné sa problematikou košeľového, resp. rubášového typu odevu zaoberať podrobnejšie. Typológiu staroslovanského odevu sa ako prvý zaoberal znalec slovanských starožitností Lubor Niederle,⁷² ktorý mužský odev popísal v súlade s Prokopiom z Kaisarei tak, že sa pôvodne skladal z nohavíc, rubáša a plášťa. Rubáš pritom považoval, vychádzajúc z poznatkov etnografie, za univerzálny staroslovanský odev košeľového typu siahajúceho po kolená, ktorý bol typický tak pre mužov, ako aj pre ženy, pričom sa mohol nosiť nielen ako spodné, ale aj ako vrchné oblečenie. Tento predpoklad pritom doložil výskytom slova *robъ* v cirkevnej staroslovienčine, kde mal mať význam dlhej košele alebo dlhého plátna.⁷³ Niektorí bádatelia stotožňujú rubáš s vrchným odevom na spôsob košele, na ktorú sa ešte obliekal kabát,⁷⁴ ďalší síce považujú košeľu za spodný odev, ale rubáš za vrchný diel oblečenia vo význame akejsi suknice.⁷⁵ Pravdu budú mať nakoniec asi tí, ktorí rubáš a košeľu považujú za identický spodný typ oblečenia nemajetných vrstiev.⁷⁶ Rubášovému typu odievania u žien sa v poslednej dobe venovala D. Jelínková na základe analýzy pohrebiska z 11. storočia v Mušove, interpretujúca železné tyčinky nachádzajúce sa v niektorých ženských a detských hroboch ako spínadlá ramienok rubáša, pričom tieto poznatky aplikovala aj na odev 9. storočia.⁷⁷ Keďže podporné

⁷¹ Interpretácie tejto figúry sa pohybujú v intenciách starozákonných kráľov Dávida alebo Šalamúna – DENKSTEIN, Vladimír: K ikonografii mikulčického nákončí. In: *Památky archeologické*. tom. LII, vol. 2, 1961, s. 512, antickej bohyně víťazstva Niké – BENDA, K.: Mikulčický orans, s. 96 alebo Archanjela Gabriela – VANČO, Martin: The 9th century great moravan motifs of orante. In: *Starohrvatska prosvjeta*. tom. 35, 2008, s. 43-61.

⁷² NIEDERLE, L.: *Slovanské starožitnosti II*, s. 437.

⁷³ NIEDERLE, Lubor: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha 1953, s. 239.

⁷⁴ MÓZSIOVÁ, Oľga – BOHATOVÁ, Anna: *Dejiny odievania pre stredné priemyselné školy odevné, školy úžitkového výtvarníctva a stredné umelecké školy*. Bratislava 2007, s. 44.

⁷⁵ GALUŠKA, L.: *Slované*, s. 89.

⁷⁶ ZÍBRT, Č.: *Dějiny kroje*, s. 288–290; KANIA, K. *Kleidung im Mittelalter*, s. 119-133.

⁷⁷ JELÍNKOVÁ, Dagmar: Příspěvek k poznání ženského oděvu ve střední a mladší době hradištní. In: *Archeologické rozhledy*. tom. 57, 2005, s. 549-560.

argumenty k tejto teórii sa snažila nájsť aj v etnografických paralelách, je potrebné na tomto mieste upozorniť na nebezpečenstvo používania folklórnych typov odevov pre ranostredoveké reálie, pretože aj ľudový odev podliehal cudzím vplyvom a tak, ako ho poznáme dnes, sa stabilizoval až na prelome 18. – 19. storočia.⁷⁸ Takýmto retrospektívnym prístupom je možné dospieť k mylným záverom, čoho exemplárnym príkladom je pre súčasníka fatálne známy kabát. Táto časť vrchného oblečenia má svoje špecifiká, pretože sa zapínala vždy na gombíky a do dedinského prostredia sa dostala až z mestskej kultúry začiatkom 20. storočia.⁷⁹ S používaním gombíka sa zasa v písomných prameňoch stredoeurópskej proveniencie stretávame až v 15. storočí, pričom výraz *knoflyk* bol do češtiny prevzatý z nemeckého termínu *knopf* až koncom 14. storočia. Podobná situácia je aj v Uhorsku, kde sa pomenovanie *gombos* vyskytuje síce už od 13. storočia, ale do slovenčiny bolo prevzaté pravdepodobne až v 17. – 18. storočí,⁸⁰ pričom v slovenskom ľudovom odevu sa gombík ako funkčné spínadlo objavuje až od začiatku 19. storočia.⁸¹ Tiež by bolo dobré zamyslieť sa aj nad možnosťou používania posmrtného rubáša, ktorého archaickosť v rámci pohrebných rituálov uvádza už Niederle⁸² alebo či tieto osoby neboli jednoducho zahalené do plášťa zopnutého na ľavom pleci touto ihlicou, čo je koniec koncov jedna z alternatív, ktorú ponúkla aj D. Jelínková.⁸³

Na problematiku rubáša sa môžeme pozrieť aj z filologického uhľa pohľadu. Tento termín sa totiž vyskytuje vo všetkých slovanských jazykoch, v identickej forme v staročeštine a slovenčine a v modifikovanej podobe v okolitých krajinách (morav. *rubáč*, srb. *rubачa*, bul. *rubá*, rus. *rubácha/ška*, ukr. *rubátka*). Z etymologického hľadiska je rubáš vysvetľovaný ako „urubnutý kus plátna“, teda ako univerzálne pomenovanie pre najjednoduchšie jednodielne oblečenie.⁸⁴ Preto je pravdepodobné, že

⁷⁸ PETRÁŇ, Josef: *Dějiny hmotné kultury III/2*. Praha 1997, s. 854-884.

⁷⁹ BENŽA, M.: *Tradičný slovenský odev*, s. 244.

⁸⁰ CHORVÁTOVÁ, Hana: Kultúrne-historický význam gombíkov. In: *Studia mediaevalia Bohemica*. tom. 1, 2009, s. 7-19.

⁸¹ NOSÁLOVÁ, Viera: *Slovenský ľudový odev*. Martin 1982; BENŽA, M.: *Tradičný slovenský odev*, s. 238.

⁸² NIEDERLE, L.: *Slovanské starožitnosti II*, s. 444.

⁸³ JELÍNKOVÁ, D. Príspevek k poznání ženského oděvu, s. 556.

⁸⁴ PETRŽELKOVÁ, Z.: *Staročeské reálie*, s. 22-23.

rubáš a košeľa sú identické typy oblečenia, pričom rubáš je pôvodný staroslovanský výraz a košeľa termín prevzatý z iných jazykov. Zatiaľ čo do slovenčiny bol názov košeľa prevzatý zo starohornonemeckého výrazu *kasel(e)*, do ostatných slovanských jazykov používajúcich pomenovanie *košuľa*, vrátane staročeštiny, bol prevzatý z latinského slova *casula*. Z tohto dôvodu Prokopis v 6. storočí uvádza u Slovanov košeľový typ oblečenia, ktorý sa v písomných prameňoch slovanskej proveniencie objavuje až od 11. storočia. Za pozornosť stojí, že košeľa bola do 16. storočia výlučne spodným typom oblečenia, odkedy sa začala používať aj ako vrchný diel odevu.⁸⁵ Používanie ľanovej košele ako spodného typu oblečenia uvádza aj Einhard v rámci už spomenutých odevných zvyklostí Karola Veľkého, takže v 9. storočí sa spodný odev Frankov a moravských Slovanov pravdepodobne výraznejšie neodlišoval.

Ikonografické pramene nám bohužiaľ neprinášajú žiadne doklady o ženskej móde, ktorú môžeme len ťažko rekonštruovať na základe primárnych fragmentov textílií alebo sekundárnych prameňov kovových súčastí odevov.⁸⁶ Limitované poznatky o ženskom odevu sú paradoxne zapríčinené práve absenciou kovových súčastí odevov v hroboch, na ktorých korózii by sa tieto textilie zachytili, ako napr. na pohrebisku v Pohanku u Břeclavi: „Ženské hroby mohli byť v tomto smere ešte bohatěji vybaveny a je tedy velmi nepřiznivé, že žádné jejich reliкty nezůstaly zachovány.“⁸⁷ Na základe fragmentov textílií nájdených napríklad v ženskom hrobe č. 505 na hradisku „Valy“ u Mikulčic, v ktorom boli rozmiestnené pozdĺž tela pochovanej, sa predpokladá, že nosili dlhé šaty.⁸⁸ Tento poznatok nakoniec korešponduje s ženským ranostredovekým odevom vo všeobecnosti, ktorý špecialistka na stredoveké odievanie Katrin Kania nazýva v krátkosti len „das Kleid“, teda šaty.⁸⁹ (obr. 6)

⁸⁵ PETRŽELKOVÁ, Z.: *Staročeské reálie*, s. 25-26.

⁸⁶ SALVETOVÁ 2010, s. 62, 64, 66; BŘEZINOVÁ, Helena: *Poznání textilní výroby*.

⁸⁷ BŘEZINOVÁ, Helena – PŘICHYSTALOVÁ, Renata: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se sprádaním a tkaním. In: *Památky archeologické*. tom. CV, 2014, s. 169.

⁸⁸ KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil*, s. 38-40.

⁸⁹ KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 133-134.

Obr. 6. „Valy“ u Mikulčic, pozlátené nákončie z hrobu č. 240 pri kostole č. 3. Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

6. Neskoroantický odev

Antické odevné zvyklosti pretrvali v 9. storočí nielen v Rímskej kúrii, ako uvádza životopisec Karola Veľkého Einhard, ale aj v liturgickom odevu Franskej a Byzantskej ríše. Odev zložený z *dalmatiky* – tuniky s dlhými rukávmi⁹⁰ a *casuly* – plášťa kruhového strihu s otvorom pre hlavu⁹¹ môžeme vidieť napríklad na reverze nákončia opasku z hrobu č. 100 pri kostole č. II na hradisku „Valy“ u Mikulčic.⁹² Orant má na krku ešte zavesený honosný kríž, ktorý môžeme považovať za symbol jeho významného postavenia v rámci cirkevnej hierarchie na úrovni

⁹⁰ BRAUN, Joseph: *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient: Nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Br. 1907, s. 247-302; PAPANTONIOU, Ioanna: *Greek Dress. From Ancient Times to the Early 20th Century*. Athens 2000, s. 118-127.

⁹¹ BRAUN, J. *Die liturgische Gewandung*, s. 149-239; BATTAGLIA, Antonello.: *L'abito dell'anima. Materiali e simboli delle vesti religiose*. In: MOTTA, Giovanna: *La Moda contiene la Storia e ce la racconta puntualmente*. Roma 2015, s. 189-190.

⁹² POULÍK, Josef: *Mikulčice, sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha 1975, s. 64.

biskupa.⁹³ Keďže identický odev zložený z vrchnej *casuly* a nariasenej *dalmatiky* v dolnej časti figúry, má oblečený aj anjel na plakete č. 3 z Bojnei,⁹⁴ je vhodné sa na tomto mieste podrobnejšie zaoberať aj v úvode načrtnutému problému realistického zobrazenia odevov figurálnych motívov vo veľkomoravskom umeleckom remesle.

V samotnom súbore plakiet z Bojnei, ktorý stvárňuje podľa môjho názoru hierarchicky odstupňované rády anjelov⁹⁵ sa vyskytuje viacero typov odevov, ktorým doteraz nikto nevenoval pozornosť v zmysle odlišného významu zobrazených figúr anjelov. Na dvoch plakétach č. 4 a 5 sú anjeli odetí do úplne abstraktných odevov s jednoduchými lineárnymi ornamentmi, pozostávajúcimi z diagonálnych alebo cik-cakových línií. Takto ornamentálne stvárnený odev sa nachádza aj na ďalších figurálnych motívoch veľkomoravského umeleckého remesla, najmä na striebornom pektorálnom krížiku nájdenom pri trojloďovej bazilike na hradisku „Valy“ u Mikulčic⁹⁶ alebo v Sadoch pri Uherském Hradišti.⁹⁷ Zásadnou otázkou preto je, či veľkomoravský remeselník nezobrazil úmyselne nižšie rády anjelov a archanjelov v súlade s výzorom dobových klerikov oblečených v tunike – *dalmatike*, prekrytej v niektorých prípadoch vrchným plášťom *casulou* (plakety č. 1, 2, 3) a vyššie postavených anjelov, ako napr. cherubínov alebo serafínov (plakety č. 4, 5 a 6) v podobnom odeve ako Krista. Ten býva v 9. storočí, ako uvidíme ďalej, zobrazovaný často krátko podľa neskorobyzantskej módy založenej na spodnej tunike a vrchnej tóge alebo v tunike obtočenej dokola *lorosom* (gr. λωροσ), pásom vyšívanej brokátovej látky na spôsob antickej *štóly*, ktorá sa aranžovala okolo tela a pliec u vysokopostavených osôb cisárskeho dvora v Byzantskej ríši od 9. – 10. storočia.⁹⁸ Tu sa už ale pohybujeme na

⁹³ KOSTELNÍKOVÁ, M.: Veľkomoravský textil, s. 37.

⁹⁴ VANČO, M.: The 9th century great moravian motifs, s. 50-51.

⁹⁵ VANČO, M.: The 9th century great moravian motifs, s. 57-58.

⁹⁶ POLÁČEK, Lumír: Náprsní krížek s vyobrazením Krista / Bustkreuz mit Christusdarstellung. In: *Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě*. zost. A. Wieczorek – H.-M. Hinz, Praha 2000, s. 230.

⁹⁷ BALCÁREK, Petr: Krížek ze Sadů – příspěvek k interpretaci. In: *Byzantinoslavica*. vol. 1, 2006, s. 40-51.

⁹⁸ KALAMARA, Pares: Clothing and Personal Adornment. The Semantics of Attire. In: *Heaven & Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*. zost. J. Albany – E. Chalkia, Athens 2013, s. 226.

úrovni hypotetickej špekulácie, keďže ani nevieme, či sú vyššie uvedené pektorálne krížiky domácej proveniencie.⁹⁹ V prípade, že ide o importy, mohli slúžiť ako vzory pre domácu produkciu, ktorú dokladajú práve plakety z Bojnei zdobené byzantskými ornamentálnymi prvkami, akými sú napr. kvadrilob, perlovec alebo diamantovanie.¹⁰⁰

Hierarchicky odstupňované odevy používané v 9. storočí v Byzantskej ríši môžeme vidieť napríklad na freskách z dolného kostola San Clemente v Ríme, na ktorých sú zachované aj najstaršie známe zobrazenia sv. Cyrila a Metoda.¹⁰¹ Najmä na freske „Osobný súd sv. Cyrila“ z 9. storočia môžeme vidieť kľačiaceho sv. Cyrila s Metodom pred Ježišom Kristom, odetých v bielych *dalmatikách* a polkruhových *casulách*. Obaja bratia majú vyholené hlavy s tonzúrou. Kristus má, podobne ako sv. Ondrej vľavo, oblečenú rímsku *tuniku* s *tógou*, ktorá bola v Ríme a Konštantínopoli používaná pri slávnostných príležitostiach ešte v 9. storočí.¹⁰² Sv. Kliment vpravo má na tunike oblečenú *casulu* a pápežské *palium*

⁹⁹ O ich pôvode v oblasti byzantskej periferie by svedčili paleografické nápisy v gréčtine. MITÁČEK, Jiří (ed.): *Cyrl a Metoděj – doba, život, dílo / Cyril and Methodius – Their Era, Lives, and Work*. Brno 2013, s. 156, 173. Domáceho pôvodu sú pravdepodobne len pektorálne krížiky s Ukrižovaným Kristom odliedané z olova v rustikálnom prevedení, ktoré poznáme z Mikulčíc, Starého Města a Uherského Hradišťa (pozri tamže na s. 165, 167, 172, 179, 180, 181).

¹⁰⁰ Vznik plaket v súvislosti s byzantskou misiou sv. Cyrila a Metoda prezentoval na základe paleografického rozboru textov na plaketách č. 1 a 4 Pavol Žigo, ktorý písmeňá vytepané na plaketách týchto plaketách považoval za archaickú hlaholiku – ŽIGO, Pavol: Neznámy text na plakete z Bojnei. In: *Historický časopis*. tom. 62, vol. 1, 2014, s. 3-17. Podľa názoru Lubomíra Kralčáka, ktorý závery P. Žiga podrobil kritike, nejde o hlaholiku ale o latinku – KRALČÁK, Lubomír: K výkladu neznámeho textu na plakete z Bojnei. In: *Slavica slovacca*. tom. 49, vol. 2014, s. 3-10. Podľa môjho názoru, ku ktorému sa zatiaľ bohužiaľ doteraz nikto kriticky nevyjadril, by mohlo ísť na plakete č. 1 aj o grécku majuskulu, ktorá mala v 9. storočí napr. u písmen A, M a V analogickú podobu s latinkou. Bližšie pozri addendum v článku: VANČO, M.: Figurálne motívy plaket z Bojnei, s. 111-152.

¹⁰¹ VANČO, Martin: Vizuálne koncepcie kultu sv. Cyrila a Metoda na česko-slovenských platidlách. In: *1150. výročie príchodu sv. Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu: Cyrilo-metodské motívy na poštových známkach*. Banská Bystrica 2013, s. 32-33.

¹⁰² Einhard popisuje slávnostný rímsky odev, zložený z dlhej košeľe – *tuniky* a krátkeho pláštá – *chlamysu* a topánok na rímsky spôsob, ktorý si obliekol Karol Veľký na žiadosť pápeža Hadriána a Leva „...*excepto quod Romae semel Hadriano pontifice petente et iterum Leone succesore eis supplicante longa tunica et clamide amictus, calceis quoque Romano more formati induebatur.*“ Cit. podľa SCHERABON FIRCHOW, E.: *Einhard: Vita Karoli Magni*, s. 44-46.

zdobené krížmi. Archanjeli Michael a Gabriel, stojaci za oboma bratmi, sú zasa oblečení do reprezentačných odevov Konštantínopoľského dvora, kde bol na zvýraznenie cisárskeho majestátu používaný už uvedený vyšívaný pás drahocennej látky – *loros*. Popis odevov a ich terminológiu uvádza nakoniec Konštantín VII Porfyrogenetos v diele „Vysvetlenia palácových nariadení,“ (gr. *Εκθεσις της βασιλείου τάξεως*), ktorý od evné zvyklosti cisárskeho dvora nazýva nadradeným názvom *allaxima* (gr. *αλλάξιμα*).¹⁰³ (obr. 7-11)

Obr. 7. „Valy“ u Mikulčíc, pozlátané nákončie z hrobu č. 100 pri kostole č. 2. Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

¹⁰³ KALAMARA, P.: *Clothing and Personal Adornment*, s. 223-227.

Obr. 8. Bojná I. - Valy, plaketa č. 3. Foto: Archeologický ústav SAV Nitra.

Obr. 9. „Valy“ u Mikulčíc, strieborný krížik s ukrižovaným Kristom nájdený pri trojloďovej bazilike . Foto: Archeologický ústav AV ČR v Brně.

Obr. 10. Bojná I. - Valy, plaketa č. 4. Foto: Archeologický ústav SAV Nitra.

Obr. 11. Rím, rekonštrukcia fresky „Posledný súd sv. Cyrila“ z dolného kostola Sv. Klimenta. Kresba: Dušan Kállay 2013.

7. Záver: veľkomoravský odev v historickom kontexte

Ikonografické pramene veľkomoravského umeleckého remesla potvrdzujú, že všetky typy identifikovaných veľkomoravských odevov, tj. orientálny, franský, tradičný staroslovanský alebo liturgický odev, súvisia so spoločenskými zmenami, ktoré sa odohrávali v 9. storočí na území Veľkej Moravy. V súčasnosti sa nepochybuje o tom, že vznik Veľkomoravskej ríše umožnili politické procesy odohrávajúce sa v oblasti stredného Dunaja od prelomu 8. – 9. storočia, keď došlo k porážke Avarskeho kaganátu vojskami Karola Veľkého a k pomerne rýchlemu zániku Avarskej ríše podstatnou mierou prispeli aj slovanské kmene.¹⁰⁴ Nálezy avarských pásových garnitúr v slovanskom prostredí severne od Dunaja nepriamo dokazujú, že predkovia Moravanov patrili do konca 8. storočia do širšieho rámca Avarskeho kaganátu, pretože avarský spôsob obliekania moravských elít bol identifikačným kritériom ich postavenia na kaganovom dvore. Kontinuálne prežívanie avarských módných zvykov u moravských kniežat aj po rozpade kaganátu dokazujú viaceré ikonografické doklady. Ide najmä o županový odev v podobe prešívanych kožuchoch a jazdecké vysoké čizmy orientálneho typu, ktoré sa mohli udržať ako regionálne typy. Ďalší vývin odevných zvyklostí moravských Slovanov súvisiaci s módou karolínskej renesancie na dvore Karola Veľkého môžeme vidieť na nálezoch karolínskeho umeleckého remesla, najmä mečových garnitúr, ktoré sa v oblasti severne od Dunaja začínajú objavovať vo väčšom počte od prelomu 8. – 9. storočia a jednoznačne súvisia a avarskými vojnami. Používanie košeľového kostýmu (*tuniky*) prepásaného mečovým pásom, s nohavicami a pančuchami omotanými lýtkovými remienkami, preto súvisí s rozširujúcim sa politickým vplyvom Karolínskej ríše do strednej Európy, ktorý potvrdzuje účasť zástupcov Moravanov na synode vo Frankfurte nad Mohanom v roku 822,¹⁰⁵ kde vzdali hold franskému cisárovi Ľudovítovi Pobožnému, čo sa dá pova-

¹⁰⁴ KOŽIAK, Rastislav: Christianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji: Príbeh svätcov misionárov, svätá vojna alebo kultúrny šok? In: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti*. Bratislava 2006, s. 128-130; TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*, s. 107-112; LYSÝ, Miroslav: *Moravia, Mojžírovci a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava 2014, s. 161-171; STEINHÜBEL, Ján: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. 1. vydanie 2004, 2. rozšírené vydanie 2016, Bratislava 2016, s. 91-99.

¹⁰⁵ *MMFH I*, s. 49-50.

žovať za akt podriadenia sa a teda vazalskej závislosti,¹⁰⁶ spod ktorej sa Veľkomoravská ríša vymanila až počas panovania kniežata Svätopluka. Liturgický odev zložený z neskorantických typov odevov, tj. *dalmatiky* a *casuly* zasa je odrazom christianizácie Veľkej Moravy koordinovanej pasovským biskupom, ktorý začiatkom 9. storočia ustanovil niekoľko chórbiskupov pre východnú marku, pôsobiacich aj na sever od Dunaja. Správy o pokresťanšení obyvateľov Moravy sú na základe písomných prameňov datované až k roku 831, keď pasovský biskup Reginhar pokrstil všetkých Moravanov.¹⁰⁷ Na základe niekoľkých pektorálnych krížikov s ukrižovaným Kristom ako aj podľa niektorých zobrazení anjelov na plaketách z Bojnejsa môžeme konštatovať, že cyrilo-metodská misia priniesla na Veľkú Moravu aj znalosti o špecifických typoch odevov typických pre imperiálny dvor Byzantskej ríše.¹⁰⁸

¹⁰⁶ TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*, s. 125.

¹⁰⁷ BARTOŇKOVÁ, Dagmar: *Latinské prameny k dějinám Velké Moravy I*. Praha 1964, s. 48-49.

¹⁰⁸ K imperiálnej symbolike anjelských rádov zobrazených na plaketách pozri najmä: VANČO, Martin: *The 9th century great moravian motifs*, s. 57-58; VANČO, M. *Figurálne motívy plaket z Bojnejsa*, s. 111-152.